

*Валерій ВАСИЛЬЄВ**

Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.)

У статті досліджуються проблеми діяльності органів ДПУ УСРР щодо виконання політичного курсу керівництва компартії в добу «великого перелому» та суцільної колективізації.

Ключові слова: хлібозаготівлі, репресії, розкуркулення, колективізація, виселення.

Останніми роками українські історики докладають значних зусиль для вивчення процесів сталінської так званої «революції згори» та її складової — «великого перелому». Названі висловлювання належать генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та використовуються вченими для зручності характеристики подій тих часів. Відомий науковець С. Кульчицький, який присвятив цій добі глибокі дослідження, висунув обґрунтовану тезу про другий «воєнно-комуністичний штурм», що його здійснювало керівництво СРСР протягом кінця 1920-х – 1930-х рр. Помітним внеском у вивчення проблем цього періоду стали праці Ю. Шаповала, В. Марочка, Л. Гриневич, Н. Бем.

Проте нині ще існує чимало аспектів, котрі потребують подальшого дослідження. Серед них і діяльність органів ДПУ УСРР щодо проведення політики партії, а також реакції, настрої, моделі поведінки суспільства. Зрозуміло, що вказані проблеми вимагають спеціальних монографічних досліджень. Відтак у цій статті висвітлюються лише окремі компоненти історичних подій. Зокрема, настрої населення аналізуються на основі інформаційно-аналітичних матеріалів місцевих органів ДПУ УСРР, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області.

* *Васильєв Валерій Юрійович* — кандидат історичних наук, завідувачий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

У період, що досліджується, Вінницька область займала значну частину Поділля — одного з найбільш спеціалізованих на сільськогосподарському виробництві регіонів України. Чисельність населення тут протягом указанного часу коливалася від 4 до 2 млн осіб, 80% яких становили українці, які займалися переважно вирощуванням озимої та ярої пшениці, жита, цукрового буряку, технічних культур, тваринництвом. Місцева промисловість в основному орієнтувалася на переробку сільськогосподарської продукції.

Під час Української революції 1917–1921 рр. регіон перетворився на арену збройного протиборства різних державних утворень. Значна кількість населення підтримувала ідею національної державності, що її уособлювала Українська Народна Республіка. Після опанування в 1920 р. більшовицькими військами Подільської губернії (існувала до 1925 р.) її західні межі перетворилися на державний кордон «країни Рад» із Польщею та Румунією. Протягом 1920-х рр. місцеве населення переживало неодноразові голодування, а керівництво держави намагалось подолати перманентні хлібозаготівельні кризи.

Наприкінці грудня 1927 – на початку січня 1928 рр. політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР, інші центральні відомства країни розіслали місцевим партійно-радянським органам низку директив, в яких вимагали посилення хлібозаготівель, застосування жорстких репресивних заходів до «нездатчиків» зерна, пошуку «надлишків» збіжжя у селян, безумовного виконання поставлених завдань. ОДПУ СРСР запропонувало місцевим апаратам провести арешти «найбільших приватних хлібозаготівельників та найбільш злісних хліботорговців». Слідство у справах таких осіб пропонувалося здійснювати швидко, а його матеріали надсилати до Особливої наради ОДПУ СРСР, що означало розгляд та винесення вироку в позасудовому порядку. Різко розширювався обсяг інформації, яка збиралася органами держбезпеки та передавалася партійним інстанціям, що на сьогодні є неоціненним «подарунком» для істориків.

Настрій вищого політичного керівництва країни яскраво проявився під час поїздок Й. Сталіна та інших посадовців у різні регіони країни наприкінці грудня 1927 – на початку лютого

1928 рр. задля прискорення процесу хлібозаготівель. Вони надали місцевим партійно-радянським працівникам приклади масового застосування командно-репресивних механізмів. Невдовзі Й. Сталін назве їх «уральсько-сибірським методом» хлібозаготівлі, а у суспільстві з'явиться мовний новотвір — «надзвичайщина». В УСРР із 28 грудня 1927 по 6 січня 1928 рр. перебував секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов, який удавався до репресивних заходів проти низових керівників і вимагав у ході проведення хлібозаготівель жорстких репресій проти «куркуля». У доповіді про перебування в Україні він зауважував: «Тряхнули добряче». У другій половині січня В. Молотов поїхав на Урал, де в одному з виступів заявив:

«Потрібно вдарити куркуля так, щоб перед нами виструнчився середняк»¹.

Місцеві партійно-радянські органи заходилися виконувати отримані вказівки. Тоді ввійшов в обіг вислів: «*Краще перегнути, ніж недогнути!*». 20 січня 1928 р. секретар Тульчинського окружного партії Марченко надіслав листа генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу:

«Приступивши у січні місяці до форсованого розгортання хлібозаготівель, ми одразу ж застосували ряд жорстких репресивних заходів [...]. Було заарештовано 22 чол., засуджено 15 чол., в яких конфісковано хліб»².

На місцях розпочали втілювати у життя ухвалені за ініціативою Й. Сталіна закон про самообкладання від 11 січня 1928 р., який, на відміну від попередніх нормативних актів, передбачав примусові заходи щодо виконання. Встановлений у документі розмір самообкладання — 35% сільгосподатку, за вказівкою ЦК КП(б)У збільшували адміністративним шляхом, щоб вилучити у селян гроші. На селі з'явилися заготівельні загони,

¹ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939: Документы и материалы: В 5 т. / Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. – Москва, 1999. – С. 29–35, 172–186.

² Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. П-33, оп. 1, спр. 772, арк. 66–67.

члени котрих разом із місцевою владою закривали базари, встановлювали пости на дорогах, аби не дати селянам збути збіжжя приватним перекупникам, обшукували комори, за допомогою органів ДПУ УСРР конфісковували збіжжя у заарештованих. Імовірно спочатку, задля збереження вигляду дотримання законності, конфіскації оформлювали як покупку зерна держзаготівельниками або кооперацією за встановленими державою цінами. Гроші переводилися на рахунок фінвідділу ОДПУ СРСР³.

На початок квітня 1928 р. в Україні заарештували 1726 приватних торговців, із них 174 хліботорговця. В останніх вилучили 250 тис. пудів хліба (4 тис. т). Крім того, за «спекуляцію хлібом» було арештовано 90 «куркулів» — органами ДПУ та 150 «куркулів» — слідчими органами прокуратури, за агітацію — 180, за терор — 29 «куркулів». Особлива нарада вислала з України 202 приватника⁴.

Подібні дії влади викликали незадоволення різних соціальних груп суспільства. Це негайно зафіксували органи держбезпеки, що характеризували всіх невдоволених як супротивників радянської влади — «куркулів», «колишніх бандитів», «петлюрівців» тощо. Особливе обурення викликала кампанія самообкладання. Одночасно була помітна наляканість людей проведеними арештами.

Серед чуток, поширених у селянському світі, мусувалася тема можливої інтервенції Польщі з метою захоплення Правобережної України. Утім, поголоски про війну не були чимось екстраординарним наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., причому не тільки серед селянства. Вони виникали не лише як протест проти політики влади, але й у результаті читання

³ Проблеми механізмів конфіскації хліба, його передачі державним заготівельним організаціям, оплати залишаються недослідженими в історичній науці. Висловлене тут припущення базується на документі ОДПУ СРСР від 12 січня 1928 р., де зазначалося, що «предлагается отобранный [у] частника хлеб передавать конвенционным ценам госзаготовителям, операции, переводя деньги нач[альнику] пятого отделения Финотдела ОГПУ Москва с указанием, кому относятся суммы» (див.: Трагедия советской деревни. – Т. 1. – С. 141).

⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 1. – С. 234–235.

та тлумачення селянами радянських газет. Зокрема, про загрозу іноземної інтервенції преса твердила, починаючи з 1927 р.

Насильницькі дії, конфіскації хліба, розорення некуркульських господарств, арешти викликали відкриті протести та опір не лише постраждалих, але села, громади у цілому. Початок 1928 р. супроводжувався посиленням напруги у селянському світі: село розколювалося на прихильників влади — представників сільрад, комітетів незаможних селян, сільських активістів, тобто провідників нової політики, і її супротивників, котрі чинили активний або пасивний опір. З одного боку, влада намагалася розширити соціальну базу своїх заходів. Задля цього 25% конфіскованого хліба роздавалося сільській бідності. У квітні 1928 р. пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) вказав на звільнення 35% «маломісних господарств від сільськогосподарського податку як одне з найважливіших досягнень останніх років» та підтвердив збільшення сільгосподатку для інших верств села⁵. Певна частина сільської бідності підтримувала таку політику.

З іншого боку, серед селян ширилися антирадянські та антикомуністичні (нерідко в поєднанні з терористичними або повстанськими) настрої⁶. Справа доходила до прямих дій. Так, у Вороновицькому районі Вінницького округу виникла організація на чолі з колишнім петлюрівським отаманом К. Саваринським. У плани повстанців входив розгром партійно-радянських установ, звільнення заарештованих селян, дальше поширення виступу. Органи ДПУ УСРР заарештували учасників групи, коли вони готувалися до збройного нападу на одну з районних установ. Окрім зброї в повстанців вилучили листівки із закликком: «Хто не бажає загинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відробляти їм кріпосне право — до зброї!», нижче стояв підпис: «Спілка визволення України»⁷.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – К., 1980. – Т. 4. – С. 77.

⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-39, оп. 1, спр. 58, арк. 1; ф. П-33, оп. 1, спр. 707, арк. 1–8; спр. 706, арк. 64–68.

⁷ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське село у 20–30 рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008. – С. 196–197.

Згадка в листівці про голод не була випадковою. За умов порушення приватної торгівлі хлібом, закриття ринків мешканці міст та містечок відчували нестачу продовольства. Розпочалися виступи з вимогами хліба. Так, 12 червня 1928 р. у Гайсині натовп у 300–400 осіб зібрався біля райвиконкому. Лунали крики: «Дайте хліба!». Люди розгромили хлібопекарню.

У 1928 р. в Україні стався великий недорід. Хоча запаси хліба у селян скоротилися до мінімуму, держава посилювала хлібозаготівлі. Вони здійснювалися силовими методами, що призвело до серйозного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод⁸.

Одним із проявів зростання незадоволення у суспільстві на середину 1928 р. стало поширення анонімних листів та листівок антирадянського, антикомуністичного змісту. Часто в них висловлювалися погрози на адресу місцевих представників влади. Наприклад, у с. Тарасівці Тульчинського району біля хати-читальні було знайдено листівки:

«У батька Махна є повна бочка вина, є спирт і денатура, і дівчат повна фура. Пароходик пливе мимо пристані, будем рибку кормить комуністами»⁹.

Загалом багато людей розцінювали поворот політики правлячої партії до застосування командно-репресивних методів управління як кінець непу та висловлювали побоювання, що радянська влада влаштує штучний голод. Як бачимо з історичної відстані, це була правильна оцінка того, що відбувалося.

Особливо небезпечними для себе влада вважала настрої інтелігенції, яка потенційно могла в ідеологічній та політичній площинах формулювати й очолювати незадоволення політичним курсом. У політико-економічному огляді Вінницького округу за 1928 р., підготовленому органами ДПУ УСРР, сільська інтелігенція (вчителі, агрономи) характеризувалася як «антирадянський петлюрівський елемент»:

«Частина з них дещо призвичаїлась і веде себе в залежності від становища Радянського Союзу в міжнародній обста-

⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 115.

⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 64–68.

новці. Частина ж продовжує залишатися з явно ворожими пораженьськими настроями, звідси дружба з куркулями та антирадянськими елементами на селі, і покровительство її молоді у відношенні вступу її до ВУЗів, і старі методи у вихованні (грубість, фізичний вплив на учнів і т. д.). [...] Політичні настрої антирадянської частини сільської інтелігенції в основному не відрізняються від настроїв антирадянської частини міської [...] Новий виборчий закон викликав наступні розмови: “Сьогодні ти хороший, а завтра на тебе донесли про твоє минуле і ти нікуди не годишся”, “Знову відкрили сторінку минулого, з нас поробили манекенів, що пересуваються, скоріше б зміни, хто б не прийшов, усе одно буде краще”. З’явилися розмови про вільну Україну, незадоволення євреями і т. д.»¹⁰.

Розмови про «вільну Україну» були типовими у середовищі подільської інтелігенції, яка відчувала підозріле до себе ставлення з боку влади, беручи формальну участь у радянських ритуалах. Веліся розмови:

«Україна з давніх часів терпить утиски з боку різних держав, зокрема з боку Росії, тому що має багато хліба та іншого багатства. Кричать — Україна — а фактично накидають нове ярмо й таких негараздів, як зараз, українське селянство ніколи не переживало»¹¹.

Прояви національної ідентичності були помітними не лише серед інтелігенції, але й селянства. Так, восени 1928 р. по селах Поділля, як форма відкритого протесту проти політики влади, лунало «Ще не вмерла Україна». Деякі з розповсюджуваних у той час листівок закликали до всенародного повстання, відновлення Української Народної Республіки, містили гасло «Геть комуністичну неволю!» тощо¹².

¹⁰ Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця: ДП «ДФ», 2006. – С. 30.

¹¹ При перекладі збережено стилістику та орфографію документа (див.: Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 68–74).

¹² Там само, спр. 707, арк. 100–106; ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 89 зв.

Одночасно органи ДПУ УСРР реєстрували певний рівень напруги у відносинах між селянами. Багато з них були налаштовані проти незаможників та бідноти, уважаючи тих ледарями, висловлювали неприязнь до міста та робітництва. Це традиційне для селянства почуття посилювалося внаслідок масової участі міських мешканців у реалізації політики влади. Селяни відкрито говорили:

«Радвлада не захищає інтереси селян, селянину не надані такі права, як робітникові, радвлада забезпечила життя робітника краще, ніж селянина, на селян накладають великі податки, чому радвлада поділила народ на групи, класи та партії».

Висновок робився однозначний: влада — це злодії, яких потрібно прогнати¹³.

Нова хвиля застосування командно-репресивних заходів почала підніматися наприкінці 1928 р. Вона виявилася потужнішою за попередню — першої половини того року. Після директив вищого політичного керівництва СРСР у ході хлібозаготівель знов почалися арешти. На території радянської України внаслідок операцій, проведених органами ДПУ у листопаді–грудні 1928 р., було заарештовано 783 особи, яких звинувачували у скуповуванні зерна, притягнуто до відповідальності 140 орендарів млинів, власників хлібопекарень, кооператорів за порушення розпоряджень про помел борошна, до фінорганів передано 627 справ на осіб, котрі займалися торгівлею без патентів¹⁴.

Хлібний ринок зазнав відчутного удару. Як наслідок, наприкінці року в містах та містечках Поділля відчувалися пригнічені та частково панічні настрої у зв'язку з нестачею хліба¹⁵. Ситуацію не врятував вимушений захід — запровадження в лютому 1929 р. карткової системи розподілу продовольства.

Наприкінці березня 1929 р. в основу хвилі «надзвичайщини» було покладено так звані «нові методи хлібозаготівель». Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня передбачала

¹³ Держархів Вінницької обл., ф. П-33, оп. 1, спр. 706, арк. 75–78.

¹⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – К., 2010. – Кн. 1, ч. 1. – С. 123.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 83.

доведення твердих планових завдань зі здачі зерна до кожного села. Озвучена на загальних сходах ініціатива проведення цих планів мала виходити від груп бідноти та сільських активістів. У ході прийняття рішення виділялася «куркульська верхівка села», на яку покладалися певні зобов'язання зі здачі державі збіжжя — «хлібних надлишків». Намагання вищого політичного керівництва країни не лише забрати хліб, але й розпалити «класову ворожнечу» на селі були очевидними.

В УСРР тверді планові завдання з'явилися наприкінці травня 1929 р. Нова хлібозаготівельна компанія (з урожаю 1929 р.) розпочалася в липні. Республіку знов спіткав недорід. Проте плани довели до кожного села з вимогою виконати їх у найкоротші терміни. Із цією метою в кожне село призначався вповноважений райпарткому або райвиконкому, який працював разом із сільською «комісією сприяння хлібозаготівлі», активом, частиною незаможників. Уповноважений отримував від сільради списки боржників, один із примірників вручався старшому хлібозаготівельної бригади. Вона діяла здебільшого методом «червоної валки»: рухалася через село, зупиняючись біля господарств боржників. У разі відмови віддати хліб влаштовувалися обшуки, збіжжя вилучалося, а якщо його не знаходили — робили опис майна, яке незабаром виставлялося на продаж у селі. Покупцями були сільські активісти або їхні родичі, знайомі. Навесні 1929 р. на Вінниччині описали майно 713 господарств¹⁶. Улітку й восени 1929 р. по 22 округах України (з 41) було розпродано з торгів майно 22 тис. заможних і середняцьких господарств, які не змогли виконати заготівельних зобов'язань¹⁷.

У ході хлібозаготівель зросли масштаби арештів: із початку липня до 24 жовтня 1929 р. органи ДПУ заарештували в республіці 3705, із них як «куркулів і спекулянтів» — 1858 осіб¹⁸. На насилля влади селянство відповідало посиленням активно-

¹⁶ Петренко В.І. Більшовицька влада та українське село... – С. 231.

¹⁷ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу... – К., 2010. – Кн. 1, ч. 1. – С. 124.

¹⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918–1939: Документы и материалы. – Москва, 2000. – Т. 2. – С. 1038.

го опору, набули поширення терористичні акти проти місцевих партійно-радянських працівників та сільських активістів. Так, у першій половині 1928 р. органи ДПУ зафіксували в УСРР 113 терактів, у другій половині року — 302. У 1929 р. зареєстровано 1396 терактів, причинами яких були хлібозаготівлі (679 випадків), політична діяльність активістів (503), колективізація (109), землеустрій (45), податкове самообкладання (38), перевибори рад (28)¹⁹.

Із початком хлібозаготівельної компанії різко посилювався тиск на селян щодо створення колгоспів. Курс на колективізацію виходив з практики «надзвичайних» хлібозаготівель, і від самого початку був підпорядкований їх завданням. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Питома вага колективізованих земель становила у Правобережній Україні 7,8%²⁰.

7 листопада 1929 р. у центральних газетах з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», в якій усупереч дійсності стверджувалося, що в колгоспи пішов середняк, почався масовий колгоспний рух. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) проголосив першочерговим завданням суцільну колективізацію. Керівництво УСРР підтримало настанову Й. Сталіна. 5 січня 1930 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву», яка орієнтувала партійно-радянських працівників, місцеві органи на форсування проголошених заходів. Передбачалося, що в Україні колективізація в основному може бути завершена восени 1931 р. або навесні 1932 р. Її складовою стало розкуркулення. У виступі 27 грудня 1929 р. на конференції марксистів-аграрників Й. Сталін заявив, що куркуля потрібно «ліквідувати як клас», позбавивши можливості вступу до колгоспів. На виконання цієї вказівки було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка визначила тра-

¹⁹ *Капустян Г.Т.* Дві «правди», або Українське село в двадцять років двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – С. 212–213.

²⁰ *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах.* – Т. 2. – С. 123.

гічну долю сотень тисяч селянських родин, мільйонів людей, які зазнали страшного лиха — розкуркулення та депортації. На першому етапі передбачалося вислати з України до концтаборів 15 тис. «куркулів», переселити з території республіки на Урал, у Сибір та Казахстан 30–35 тис. осіб²¹.

Переплетення офіційної лінії вищого політичного керівництва СРСР, регіональних ініціатив щодо її виконання та варварських, брутальних дій місцевих партійно-радянських працівників і сільських активістів призвело до вкрай швидких темпів колективізації. Розкуркулення здійснювалося надзвичайно жорстокими методами, за широкої участі активу села. Депортацію з території України забезпечували війська ДПУ.

На 1 лютого 1930 р. 31,7% (за іншими даними — 32,5%) усіх селянських господарств СРСР перебували в колгоспах, на 1 березня — 57,2%. В УСРР на 1 лютого 1930 р. рівень колективізації досяг захмарних 30,5% селянських господарств, на 1 березня — 60,8%²². На Поділлі станом на 1–3 лютого 1930 р. процент колективізації становив: Вінницький округ — 28,5%, Кам'янець-Подільський — 24,2%, Могилів-Подільський — 26,8%, Проскурівський — 40,7%, Тульчинський — 24,9%²³.

До літа 1930 р. у СРСР розкуркулили понад 320 тис. селянських господарств, на травень того року вислали до північних районів Росії та Казахстану 98 тис. сімей (приблизно 500 тис. осіб). У першій половині 1930 р. було заарештовано та направлено до концтаборів 140 тис. осіб²⁴. За неповними даними, на березень 1930 р. в УСРР розкуркулили 61 887 селянських сімей²⁵. Російський історик М. Івницький на підставі інформації, віднайденої в Архіві Президента Російської Федерації, стверд-

²¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 12–17.

²² Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 32–33; Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 11.

²³ Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 152–153.

²⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 19.

²⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 94.

жував, що взимку 1930 р. в Україні було розкуркулене не менше 90 тис. селянських господарств. Майно цих людей становило близько половини неділимих фондів колгоспів у республіці²⁶. Ці цифри збігаються з даними, наведеними С. Косіором на XI з'їзді КП(б)У (5–15 червня 1930 р.).

Статистика розкуркулених та висланих до травня 1930 р. селян із території Поділля поки що невідома. Маємо відомості щодо розкуркулення на 10 березня 1930 р.: Вінницький округ — 2585 господарств, Могилів-Подільська — 158, Кам'янець-Подільська — 230, Проскурівська — 1281, Тульчинська — 188²⁷. Контрольні цифри виселення селянських господарств (за даними ДПУ УСРР) були такими: Вінницький округ — 239, Кам'янець-Подільська — 136, Проскурівська — 436, Тульчинська — 120, Шепетівська — 426. Наведені цифри неповні, тому що в березні–квітні 1930 р. у прикордонних округах України відбулася операція з виселення «контрреволюційних та антирадянських елементів», під час якої з Поділля виселили тисячі людей²⁸.

Загалом до травня 1930 р. з території України було виселено 20 761 селянську сім'ю в кількості 98 743 осіб, а також 32 сім'ї й 14 894 особи одинаків «особливого призначення»²⁹. За оцінками ОДПУ СРСР, до 20 травня 1930 р. в Україні розкуркулили 73 820 «куркульських господарств», вислали (за другою категорією) за межі республіки 20 793 господарства (113 637 осіб)³⁰.

Державне насилля у ході суцільної колективізації та розкуркулення наштовхнулося на запеклий опір селянства. Слід зазначити, що після рішень листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), заможні селяни почали продавати свої господарства,

²⁶ *Ивницкий Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – Москва, 1996. – С. 111.

²⁷ *Васильев В., Виола Л.* Коллективизация і селянський опір на Україні... – С. 205.

²⁸ Там само. – С. 211–213.

²⁹ *Васильев В., Виола Л.* Коллективизация і селянський опір на Україні... – С. 90. Одинаки «особливого призначення» — особи, яких арештовували за активний опір політиці колективізації та розкуркулення.

³⁰ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 485, 593.

частина передавала майно до колгоспів із надією уникнути розкуркулення. У січні–лютому 1930 р. розпочалася масова втеча селян зі своїх сіл до міст, новобудов, на шахти Донбасу. В Україні почастишали випадки переходу селянами кордону з Польщею та Румунією.

У ці ж місяці набула масового характеру антиколгоспна агітація на селі. Часто-густо вона проводилася на нелегальних зібраннях та зборах селян. Масовим явищем були зриви сільських сходів із приводу утворення колгоспів. Здійснювалися обходи хат односельців із проханням не вступати до колективних господарств або вийти з них. У деяких місцях селяни йшли походами до сусідніх сіл під виглядом злидарів — розорених колгоспників. Поширювалися чутки щодо війни СРСР з Англією, Францією, Польщею, Румунією. Вони супроводжувалися відвертими закличками до опору владі та розправи з комуністами й активістами. В Україні, як і всюди по країні, відбувалося масове вирізування худоби.

Зросла кількість селянських виступів, які влада вважала особливо небезпечними, оскільки в них проявлялися і зміцнювалися організованість та згуртованість селян. Найпоширенішими формами були зриви зборів із питань колективізації, розбір усупільненого майна й худоби, колективні виходи з колгоспів. Головну роль у цих виступах відігравали жінки, тому нерідко масові виступи проходили як «жіночі бунти» чи «жіночі демонстрації». Органи ДПУ УСРР відзначали, що кожен третій селянський виступ був масовим жіночим виступом.

У другій половині лютого 1930 р. характер виступів змінився (особливо з початком депортації селян з України, що розпочалася 19 лютого 1930 р.) — вони набули форми відкритого протесту проти дій влади. Масштаби опору характеризують такі цифри: у СРСР протягом 1929 р. у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) брали участь 244 тис. селян³¹. У 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у тому році склала 13 754. Було зафіксовано 55

³¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 789.

збройних повстань. Ще 176 масових виступів, за оцінками ОДПУ СРСР, мали повстанський характер, тобто це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувалися розгоном сільських рад, узяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі. Динаміка була такою: із січня до початку квітня 1930 р. відзначалося зростання кількості масових виступів (у березні 1930 р. ОДПУ зафіксувало їх 6528). Після цього застосування селянами такої форми опору пішло на зниження³².

Україна була серед регіонів СРСР, де опір селянства набув масового характеру, нерідко доходячи до збройної боротьби проти дій влади. Загалом у 1930 р. ДПУ УСРР зафіксувало в республіці 4098 виступів, тобто майже 30% від їх кількості по всій країні. Середню кількість учасників одного виступу чекісти оцінювали у 298 селян. Підрахунки свідчать, що на території радянської України понад 1,2 млн людей брали участь в активних формах опору колективізації. Щомісячний рівень масових виступів українського селянства в 1930 р. виглядав так: січень — 45, лютий — 200, березень — 294, квітень — 169, травень — 208, червень — 186, липень — 83, серпень — 55, вересень — 46, жовтень — 129, листопад — 23, грудень — 9³³.

У лютому–березні 1930 р. у прикордонних районах республіки опір селян набув рис справжньої селянської війни. Виступи нерідко закінчувалися розгоном повсталими радянських органів влади в районних центрах та повним безвладдям на місцях. Загалом у ряді прикордонних місцевостей радянська влада впродовж кількох днів фактично не існувала. Так, у чотирьох округах (Шепетівському, Волинському, Бердичівському, Коростенському) не функціонувало 282 сільради. У березні 1930 р. в Тульчинському, Вінницькому та Могилів-Подільському округах селянськими заворушеннями було охоплено територію 343 сільрад, причому радянська влада припинила існування у 73 селах, а ОДПУ зафіксувало 81 збройний виступ. Го-

³² Viola L. Peasant rebel under Stalin: Collectivization and the culture of peasant resistance. – New York, 1996. – P. 135–140.

³³ Ibid. – P. 138–140.

лова ДПУ УСРР В. Балицький на бронепоезді, у супроводі кавалерійських підрозділів упокорював повсталих селян. Його доповідні записки про ситуацію в українському селі щоденно направлялися Й. Сталіну³⁴.

У відповідь на насильницькі дії влади набула поширення така форма активного опору селян, як терористичні акти. Якщо 1929 р. у СРСР було зафіксовано 9903 випадки селянського терору проти представників влади, комуністів та активістів, підпалів майна і псування тракторів, реманенту, худоби, то в 1930 р. ця цифра зросла до 13 794³⁵. В УСРР органи ДПУ 1930 р. зареєстрували 2779 терактів, тобто 20,1% від загальносоюзної кількості. У 313 випадках теракти були спрямовані проти працівників низового радянського апарату, у 599 — проти колгоспників, у 952 — проти сільських активістів, у 827 — проти колгоспів, у 88 — проти представників радянських громадських організацій та установ. Структура терактів виглядала таким чином: убивств — 176, поранення — 204, замаху на вбивство — 309, побиття — 195, підпали — 1884, інші види майнового терору — 11³⁶. Причинами терактів у 167 випадках були хлібозаготівлі, у 14 — податки і самообкладання, у 1695 — колективізація, у 265 — розкуркулювання, у 4 — перевибори сільських рад, у 12 — релігійна основа, у 36 — посівна кампанія, у 7 — контрактація, у 579 — активна громадська робота³⁷.

Переважає більшість насильницьких актів спрямовувалася проти «своїх», місцевих активістів. Війна держави проти селянства посилювала розкол селянського світу. Але це було не стільки загострення «класових суперечностей» або «куркульський терор», скільки конфлікт, обумовлений руйнуванням традиційного селянського соціуму в умовах насильства з боку влади.

Ще однією формою селянського опору були листівки та анонімки. Органи ДПУ УСРР зареєстрували у 1930 р. 1211 випадків

³⁴ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 54–67.

³⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 787.

³⁶ Там же. – С. 806–807.

³⁷ Viola L. Peasant rebel under Stalin... – P. 108.

поширення таких матеріалів. Серед них повстанського характеру — 282, антиколективізаційних — 880, проти хлібозаготівель — 41, проти податку та самообкладання — 14, релігійних за змістом — 31, монархічних — 17, антисемітських — 23, проти розкуркулення — 2, троцькістських та інших «ухильницьких» — 2, антирадянських — 52³⁸.

Таким чином, насильницька колективізація та розкуркулення викликали запеклий опір селянства, який проявлявся в різноманітних формах. Образно кажучи, першою лінією захисту селян були види соціальної «мімікрії»: саморозкуркулення, утеча з рідних місць, селянський луддизм. Властива більшості селян віра в те, що «добрий» правитель та його оточення не знають про варварські дії місцевих керівників, яскраво проявилася в десятках тисяч листів та скарг, адресованих центральним органам влади. Своєрідною формою селянського опору були листівки та анонімки, в яких містилися не тільки погрози фізичної розправи з місцевими комуністами та активістами, але й заклики до непокори та повстання проти влади. За оцінками ДПУ, понад 20% листівок були антирадянськими та мали антиурядову спрямованість.

Листівки та анонімки дають можливість висвітлити деякі суттєві риси свідомості українського селянства. Поряд із вірою в «доброго» правителя селяни визначали радянську владу як чужу. Типові висловлювання, що це влада «жидів і кацапів» (відображення побутового рівня етнічної свідомості та певної етнічної напруги) доповнювалися заявами на кшталт: «Голова сільради теж чужий».

Протиставлення себе як єдиного світу селян-трудівників ворожим діям влади супроводжувалося (особливо у Правобережній Україні) закликами до «українського національного об'єднання» та висуненням гасла «Хай живе самостійна Україна!». Зрозуміло, що селяни не могли ідеологічно обґрунтувати принципи побудови держави та політично створювати її структури. Тому вони ліквідували сільради, обирали старост та писарів, звичних за царських часів.

³⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 790–791.

Справа полягала не тільки у відтворенні місцевих органів влади. Психологічна легітимність царської влади для православних українських селян ішла від Бога, у релігійно-символічному сприйнятті Й. Сталін, в якому персоніфікувалася радянська влада з її безмежним насильством та прийшлими представниками, був «чортом», що «за червінці продавав людей сатані». Нова влада у цілому сприймалася як «знамення антихриста». Злам багатомісячних звичаїв селянського життя у ході колективізації загострив есхатологічні настрої, передчуття «кінця світу».

Слід зауважити, що загальна природа селянства не передбачає схильності до відкритих індивідуальних або масових дій проти влади. Вони завжди обумовлені насильством влади чи розчаруванням селян у місцевих її представниках та взагалі в державних діячах. У випадку колективізації, події 1930 р. продемонстрували, що масові колективні дії мали характерні для будь-якого селянського руху риси: слабку організованість, відсутність у переважній більшості випадків справжніх лідерів, локальність інтересів та вимог тощо. Утім, у лютому–березні 1930 р. драматичний селянський опір, особливо в районах Правобережної України, зокрема на Поділлі, відіграв ключову роль у корекції політичного курсу партійного керівництва та на короткий час призупинив колективізацію.

2 березня 1930 р. газета «Правда» оприлюднила статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» та статут сільгоспартілі. Усю провину за «перегини» колективізації вождь поклав на місцевих партійних працівників, закликаючи до виправлення «допущених помилок», але не даючи конкретних указівок щодо цього. Зміст статті Й. Сталіна швидко зрозуміли селяни, які почали використовувати її для обґрунтування антиколгоспних виступів і масових виходів із колгоспів.

Рівень колективізації у СРСР у травні 1930 р. знизився до 28%, в УСРР — до 27%³⁹. За іншими даними, на 20 червня 1930 р. колективізованих господарств у радянській Україні

³⁹ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 34.

було 32,8%⁴⁰. Попри розбіжності зрозуміло одне — на осінь 1930 р. в колгоспах залишалася приблизно третина селянських господарств.

Тоді ж з ініціативи Й. Сталіна розпочалася друга хвиля суцільної колективізації. Бажання вождя збіглося з настроями місцевих партійно-радянських працівників, які не лише відчували розгубленість після подій березня–травня 1930 р., але й воліли продовжувати колективізацію та розкуркулення. Так, ще до ініціативи Й. Сталіна Вінницький окружком КП(б)У у серпні 1930 р. вимагав від партійних осередків прискорити колективізацію⁴¹.

Загальносоюзні та республіканські установи й відомства ухвалили низку рішень, котрі, на відміну від адміністративних методів першої хвилі суцільної колективізації (взимку 1929–1930 рр.), передбачали застосування проти селян економічних та організаційно-масових заходів впливу. Особливо це стосувалося односібників, тому що колгоспи та колгоспники звільнялися від деяких платежів, їм надавалися податкові пільги. Проте різко збільшений річний план хлібозаготівель адміністративно примушували виконувати, перш за все, односібників, зросли їх платежі за різноманітними податками. Посилилося створення ініціативних груп і вербувальних бригад переважно з мешканців міст, які залучали селян до колгоспів. Так, в УСРР наприкінці 1930 р. діяло понад 2 тис. ініціативних груп та 5700 вербувальних бригад⁴².

Одночасно відбувався новий етап розкуркулення. Було розширено перелік ознак відповідних господарств, партійно-радянські органи отримали право застосовувати заходи проти них відповідно до місцевих умов. Продовжувалася висилка селянських родин. По СРСР восени 1930 р. в північні райони було вислано 17 тис. селянських сімей (85 тис. осіб), розселено розкуркулених по третій категорії понад 46 тис. сімей (приблизно 230 тис. осіб). Загальна кількість розкуркулених у СРСР 1930 р. становила приблизно 400 тис. сімей, із них 115 231 сім'я

⁴⁰ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т. 2. – С. 150.

⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 570, арк. 147–170.

⁴² Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 25.

(559 532 особи) була депортована, а понад 200 тис. розкуркулених сімей (близько мільйона осіб) у республіках⁴³.

За документами Особливого відділу ОДПУ СРСР, із початку 1930 р. до 10 грудня в УСРР було розкуркулено 70 407 господарств, із них депортовано 31 593 сім'ї (146 229 осіб). У північні райони з республіки виселено 19 658 сімей (93 461 особа), у Сибір — 11 935 сімей (52 425 осіб)⁴⁴.

Протягом 1930 р. тривали широкомасштабні арешти. Лише трійки ОДПУ СРСР засудили 179 620, із них до розстрілу — 18 966 осіб. ДПУ УСРР засудило 22 204 особи, або 12,4% від загальної кількості⁴⁵.

У грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) схвалив рішення колективізувати протягом року в основних зернових районах СРСР, зокрема в Україні, не менше 80% селянських господарств. Як у попередньому році, головним методом роботи місцевих партійно-радянських працівників узимку-навесні 1931 р. були погрози та насилля щодо одноосібників, які не бажали вступати до колгоспів, доведення до них додаткових завдань із хлібозаготівлі, застосування штрафів, конфіскація майна. Розкуркулення продовжувало здійснюватися не на основі суцільної колективізації, а випереджало її, тому що конфісковане майно передавалося до колгоспів. Одночасно одноосібників залякували розкуркуленням, намагаючись затягнути до нових господарств.

Дані, що містяться у зведенні Особливого відділу ОДПУ СРСР від 12 червня 1931 р., свідчать, що виселено було 77 453 селянських сім'ї (356 316 осіб), із них з України депортували 29 853 сімей (118 279 осіб). Відзначалися випадки втеч селян з-під варти та спроби втекти з ешелонів. Серед осіб, яких виселяли, розповсюджувалися чутки про селянські повстання на Кавказі, у Сибіру тощо⁴⁶.

⁴³ Там же. Дані щодо третьої категорії розкуркулених неповні, адже місцеві органи не вели обліку.

⁴⁴ Там же. – С. 745, 747.

⁴⁵ Там же. – С. 809.

⁴⁶ Там же. – Т. 3. – С. 143.

Восени 1931 р. почався відтік із колгоспів. Масові виходи зумовлювалися, за словами селян, безгосподарністю, низькими нормами на трудодні, усуспільненням «останньої корови», продовольчими труднощами. Ті, хто залишався в колгоспах, не бажали виходити на роботу. Велися розмови про те, що

«працюємо задарма, хліба залишилося обмаль і ми будемо голодними».

Буксирні бригади по селах діяли вкрай жорстко. Хлібозаготівлі здійснювалися методами обшуків кожного господарства, що викликало масове незадоволення колгоспників та одноосібників. Так, колгоспниця-біднячка з Вінницького району Д. Бондар стверджувала:

«Нам говорили, що в колгоспі буде краще, а нині забирають увесь хліб, залишають нас голими та голодними».

Ці слова майже повторила колгоспниця із Зарванців Х. Откалюк, яка заявила, що народ загине від голоду, тому що влада забрала хліб у всіх — колгоспників та одноосібників.

За таких умов селяни приховували збіжжя або робили з нього борошно, щоб не віддати державі. Ті, до кого доводили «тверде завдання» з хлібозаготівлі, часто-густо кидали свої господарства, переходили на нелегальне становище. Таких людей боронили односельці, але вони теж залишалися без хліба. Недарма один із голів колгоспів Н. Лялюк на загальних зборах членів господарства заявив:

«Хліб у нас увесь забрали й ви маєте всі як один піти на роботу, хто куди хоче, інакше всі ми пропадемо від голоду. Навесні, якщо держава дасть нам хліба, ви повернетесь, інакше — дійте, хто як хоче»⁴⁷.

Загалом, комплекс доступних на сьогодні дослідникам документів дає змогу зробити висновок: люди реально оцінювали ситуацію, бачили, що насувається катастрофа. На селі поширювалося передчуття майбутньої трагедії 1932–1933 рр. Ціна сталінського «великого перелому» та суцільної колективізації виявилася страшною.

⁴⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-87, оп. 1, спр. 93, арк. 70–72, 122–127.

Васильев В. Деятельность органов ГПУ УССР и настроения населения в период «великого перелома» и в начале сплошной коллективизации (1928–1931 гг.)

В статье исследуются проблемы деятельности органов ГПУ УССР, которые реализовывали курс руководства компартии в период «великого перелома» и сплошной коллективизации.

Ключевые слова: хлебозаготовки, репрессии, раскулачивание, коллективизация, высылка.

Vasyliiev V. The activity of the GPU of the Ukrainian SSR and the mood of the population during the «Great Change» and the beginning of complete collectivization (1928–1931)

The article investigates problems of the to implement of the GPU of the Ukraine the policy leadership of the Communist Party in period of the «Great Change» and complete collectivization.

Key words: grain requisitions, repression, collectivization, deportation.

*Олег БАЖАН**

**Ушанування пам'яті Тараса Шевченка
в Києві 1960–1970-х рр.
(за матеріалами Галузевого державного архіву
Служби безпеки України)**

Спираючись на документи радянських спецслужб, висвітлюються несанкціоновані владою акції громадськості зі вшанування пам'яті Тараса Шевченка, що відбувалися у столиці УРСР у 1960–1970-х рр.

Ключові слова: Т. Шевченко, дисидентський рух, радянські спецслужби.

Традиція вшанування пам'яті Тараса Шевченка 22 травня (у річницю перепоховання праху Кобзаря в Каневі на Чернечій горі) біля пам'ятника поетові навпроти головного корпусу Київського університету в 1960–1970-х рр. перетворилася на

* *Бажан Олег Григорович* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.